

DIRK HANNEMA: CONNAISSEUR, COLLABORATEUR, COLLECTIONNEUR

Elke bezoeker die het museum de Fundatie in Zwolle betreedt, wordt bespied door de scherpe, gefixeerde ogen van de oud-directeur Dirk Hannema (1895 - 1984). Zijn zwarte, bronzen buste, gemaakt door de Nederlandse beeldend kunstenaar Charlotte van Pallandt (1898 - 1997), stuurt de nietsvermoedende bezoeker onverbidde-lijk richting kassa en museum-winkel verder het museum in. Zijn museum! Alle tweede- en derdejaars studenten van KPZ bezoeken in het kader van de ZEE-lessen kunst- en cultuurgeschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw dit museum. Zij weten dan nog niets van het bijzondere verhaal dat aan de stichting van het museum de Fundatie ten grondslag ligt.

De relatie tussen Dirk Hannema, de Nederlandse kunstenaar Han van Meegeren (1889 - 1947) en de Nederlandse, zeventiende eeuwse schilder Johannes Vermeer (1632 - 1675) is hen onbekend. Op welke manier zijn deze drie mannen met elkaar verbonden? Hoe is hun gemeenschappelijke geschiedenis in verband te brengen met het museum de Fundatie in Zwolle en Heino? Wat kan deze geschiedenis bijdragen aan de morele aspecten van kunst- en cultuuronderwijs op KPZ?

Deze vragen worden beantwoord in drie afzonderlijke paragrafen, gevolg door een conclusie. Allereerst wordt ingegaan op de relatie tussen Hannema, van Meegeren en Vermeer in wat in de volksmond is gaan heten de van Meegeren-affaire. Vervolgens wordt, na deze geschiedenis, de verdere levenswandel van Dirk Hannema belicht in relatie tot het museum. Tenslotte zal met behulp van het beeldende werk uit de collectie van de Fundatie, van de hedendaagse Nederlandse kunstenaar Hans van Houwelingen (1957) en het boek *Morele helderheid* van de Amerikaanse filosoof Susan

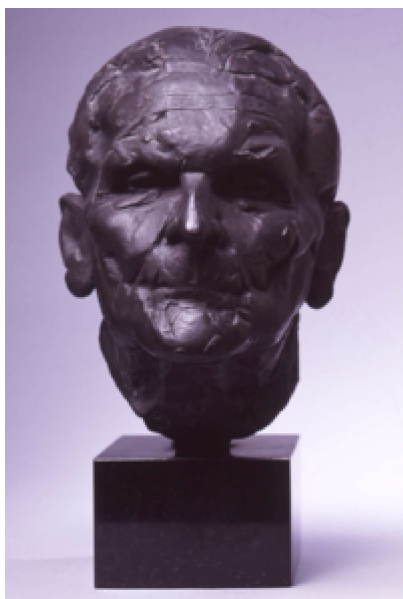
Neiman (1955), de ethische dimensies van deze kwestie met betrekking tot kunst- en cultuuronderwijs worden belicht.

HANNEMA, VAN MEEGEREN EN VERMEER

Op het moment dat deze geschiedenis begint, is Hannema al enkele jaren directeur van Museum Boijmans in Rotterdam. Dit museum krijgt in 1935 een nieuw gebouw en wordt door Hannema, met de inrichting van spraakmakende tentoonstellingen, opgestuwd tot een toonaangevende instelling in Nederland. Hannema's persoonlijke voorkeur komt onder andere tot uiting in de openingstentoonstelling *Vermeer, oorsprong en invloed* (1935). Meerdere bijzondere tentoonstellingen volgen.

Hannema is blij verrast als in 1937 een langverwachte ontdekking wordt gedaan: een nieuwe Vermeer, *De Emmaüsgangers*, verschijnt op de kunstmarkt. Hijzelf had al eens gefilosofeerd over mogelijke, nog onontdekte schilderijen van Vermeer. Zie daar, ondersteund met een positief advies, verkregen door het kennersoog van de gerenommeerde kunsthistoricus Abraham Bredius (1855 - 1946) en geholpen door geld van verzamelaars, weet Hannema dit werk voor het museum aan te kopen. Hannema's connaisseurchap en tomeloze inzet voor het museum leveren hem in 1939 een eredoctoraat van de Universiteit van Utrecht op. Ook na het bombardement op Rotterdam op 14 mei 1940, de daaropvolgende capitulatie van Nederland en de Duitse bezetting weet Hannema het museum open en levend te houden. Hij ondersteunt Rotterdamse kunstenaars die atelier en materialen door oorlogshandelingen zijn kwijtgeraakt en geeft hun geld en de opdracht de vernietigingen in beeld te brengen. Hannema verbergt joodse bezittingen in de kelders van het museum en weet met kunst en vliegwerk tentoonstellingen te organiseren, de meest waardevolle werken liggen beschermd in de opslag.

Zijn grote passie, verzamelen, nut hij ook tijdens WOII uit: de collectie van het museum groeit gestaag, ook door dubieuze verwervingen (De Koenings-collectie). Maar Hannema schrijft ook een artikel over de staat van de Nederlandse kunst in het Duitse boek *Die Niederlande im Umbruch der Zeiten. Alte und neue Beziehungen zum Reich*. Een tekst die, zeker in de conclusie, blijk geeft van een verbondenheid met naziterminologie en -ideologie. Hoewel zijn lidmaatschap van de NSB niet is bewezen, wordt juist dat Hannema na de oorlog verweten.

Figuur 1. Portret van Dirk Hannema.

Charlotte van Pallandt, 1974, Brons, 32 x 22 x 26 cm.

Overgenomen van: *Collectie Museum de Fundatie*, Zwolle en Heino/Wijhe.

Zijn deelname aan bijvoorbeeld de Nederlandsche Kultuurkring en functie als Gevolmachtigde voor het museumwezen zullen aan dat verwijt zeker bijgedragen hebben. Daarentegen weet Hannema uit hoofde van deze functie een gecontroleerd, beperkt afvoeren van Nederlands cultuurgoed naar Duitsland te bewerkstelligen en verzet hij zich tegen een opvatting als entartete Kunst met betrekking tot Nederlandse moderne kunst. Veel kwalitatief goede kunst blijft daardoor voor Nederland behouden.

Ondertussen verschijnen er steeds meer nieuw ontdekte Vermeers op de kunstmarkt. Hannema zet zich in om deze Vermeers voor Museum Boijmans te verwerven of te behouden als Nederlands cultuurgoed, wat hem lukt. Maar er zijn meer kapers op de kust: rijksmaarschalk Herman Göring en Adolf Hitler. In hun opdracht wordt Nederlands cultureel

erfgoed naar Duitsland afgevoerd en in het geval van een nieuw werk van Vermeer aangekocht. Zo komt Vermeers schilderij *Christus en de overspelige vrouw* in 1943 in het bezit van Herman Göring. Direct na de oorlog wordt dit werk in Duitsland door Amerikaanse militairen ontdekt en het spoor voert terug naar de verkoper in Nederland: Han van Meegeren.

Al vrij snel na zijn arrestatie bekendt deze alle recent opgedoken Vermeers te hebben geschilderd, vervalsingen dus. Maar omdat niemand hem gelooft - zouden al die kunstkenner dan ongelijk hebben gehad? - schildert hij een nieuwe Vermeer: *Jezus in de Tempel* (1946). Even speelt Van Meegeren zijn troefkaart uit, de verkoop aan Göring was een daad van verzet en geen collaboratie. Het helpt Van Meegeren niet, hij wordt uiteindelijk veroordeeld en sterft kort voordat hij zijn straf moet uitzitten (1947). Hannema is dan al gearresteerd (op verdenking van lidmaatschap van de NSB en heulen met de Duitse bezetter). Zijn verdere leven lang houdt hij vast aan de overtuiging dat alle Vermeers misschien dan vervalsingen mogen zijn, de door hem ontdekte Emmaüsgangers is dat zeker niet!

DIRK HANNEMA EN DE FUNDATIE

Uiteindelijk wordt Hannema niet veroordeeld, hij is een 'licht geval' (1947). Maar zijn positie als museumdirecteur is onhoudbaar. Hij vertrekt uit Rotterdam en begint een tweede leven als verzamelaar op kasteel Weldam in Goor (1948). Als hij dat moet verlaten, verhuist hij naar het in onbruik geraakte kasteel Het Nijenhuis in Heino (1958).

Zijn verzameling breidt zich gestaag uit en in 1964 brengt hij deze onder in een stichting: De Hannema - de Stuers Fundatie. In de jaren die volgen ontdekt Hannema telkens nieuwe Vermeers. Vertrouwend op zijn onfeilbare oog richt hij in het museum een speciale Vermeerkamer in en publiceert hij in 1972 over zijn ontdekkingen: *Over Johannes Vermeer van Delft*. Na zijn dood in 1984 blijft zijn verzameling in stand. In 1993 wordt de kunstcollectie van de provincie Overijssel in het museum ondergebracht.

Hannema's universum, een breed amalgaam van oude en nieuwe kunst, vormt mede de basis voor wat het museum de Fundatie heden ten dage is. De twee locaties die het museum sinds 2004 kent, Heino en Zwolle, tonen een groot deel van de, door zijn op esthetiek gerichte zienswijze verkregen, verzameling. Maar Hannema's volhardendheid en superioriteitsgevoel kennen ook een keerzijde, het laat geen twijfel toe. Zijn onwrikbare claim op de

waarheid betreffende de schilderijen van Vermeer heeft hem ver gebracht maar ook in een diep ravijn gestort. Een afgrond waar hij, tot op zekere hoogte, ook weer is uitgeklimmen. Dirk Hannema: connaisseur, collaborateur en collectionneur.

ENKELE MORELE ASPECTEN

De Nederlandse kunstenaar Hans van Houwelingen (1957) heeft in zijn tentoonstelling *a posteriori* (2016) inhoudelijk op de geschiedenis van Hannema, Van Meegeren en de valse Vermeers gereageerd. Middels een aantal kunstwerken stelt hij vragen aan de beschouwer én speelt hij met het begrip waarheid, zoals in het beeld *De kunst van waarde* (2015). Deze replica van een drager, een slaaf, uit een groter grafmonument (1669) voor de Venetiaanse doge Giovanni Pesaro, torst behalve een marmeren kussen extra zakken Surinaamse rijst en een gouden Rolex! Nep of Vals? Bovendien wordt het werk toegeschreven aan Dirk Hannema. Wie is de maker: Hannema of Van Houwelingen? Het beeld is een interpretatie op de handel en wandel van de omstreden oud-directeur, zijn oordeelsvermogen, claim op de waarheid én de juistheid daarvan.

De Amerikaanse filosofe Susan Neiman (1955) zal de houding die Van Houwelingen tentoonstelt hebben toegejuicht. Met de Duitse filosoof Kant (1724 - 1804) onder de arm pleit zij in haar boek *Morele helderheid* voor de inzet van de rede, dat domein in ons verstand dat zich voorstellingen kan maken en kennis en begrip kan verwerven van mensen en objecten, tijd en toekomst en daarover kan twijfelen en ideeën kan formuleren. In Neimans geest: vragen stellen bij verwarrende gebeurtenissen geven de menselijke vrijheid vorm. Dat is wat Van Houwelingen visualiseert. Waarom is iets zoals het is? Waarom is het zo en niet anders? Wat studenten van deze houding kunnen leren is dat de rede geen menselijk vermogen is dat absolute zekerheid verschaft - wat Van Houwelingen aan de kaak stelt -, maar juist een manier van leven mogelijk maakt zonder absolute zekerheid. Daarnaast kunnen studenten uit Hannema's geschiedenis én het werk van Van Houwelingen opmaken dat het achterhalen en bewust worden van morele oordelen -wie aanwijst wat vals of fout is, moet ook weten wat echt, origineel en goed is- niet iets is dat zomaar geschiedt: het kost inspanning. Mogelijk begrijp je een bepaalde gebeurtenis of handeling nooit, maar je kan er wel naar blijven streven! Daarbij is het handiger om niet te oordelen, maar alleen vragen te stellen en te twijfelen. Dit gaat verder dan de gedachte dat onderwijs *leuk* moet zijn en kant en klare oplossingen biedt. Studenten kunnen uit deze

zaak leren dat mensen zelf, al worstelend met hun overtuigingen, opvattingen en ideeën, de bron van het morele denken zijn, hetgeen ook fout kan aflopen. Dat is wat Hannema's geschiedenis bewijst. Van Houwelingen's sculptuur van marmer, zakken rijst en een gouden Rolex, zet niet alleen vraagtekens bij het optreden van een aristocratische museumdirecteur, hiërarchie of hebzucht van de kunstmarkt, maar nodigt de beschouwer uit tot

Figuur 2. Dirk Hannema (toeschrijving).

A posteriori: Hans van Houwelingen, *De Kunst van Waarde*, 2015, marmer, rijstzakken, goud. Overgenomen van: *Museum de Fundatie* (collectie Provincie Overijssel), Zwolle en Heino/Wijhe.

nadenken en het nemen van verantwoordelijkheid. Volgens Neiman weet een mens pas werkelijk hoe hij zal oordelen, als hij geconfronteerd wordt met de dood. Dat is misschien wat laat. Ideeën en idealen ontwikkelen en daarnaar handelen om zo te proberen de kloof te overbruggen tussen hoe iets is en hoe iets zou moeten zijn, is bij leven al een grote opgave.

Mensen zijn door en door ethische wezens. Het leven is één doorlopende morele praktijk. Wat studenten van de geschiedenis rondom Dirk Hannema kunnen leren, is dat het voortdurend analyseren en bevragen van eigen ideeën, opvattingen, vooronderstellingen en idealen loont. De spiegel die deze historie studenten voorhoudt is dat juist dat veel moeilijker is dan het lijkt, en dus geoefend moet worden. Van Houwelingen laat zien, op uitnodiging van

museumdirecteur Ralph Keuning, dat elk moreel oordeel altijd weer opnieuw onderzoek behoeft: alle menselijke handelingen zijn immers morele handelingen met een mogelijk tijdelijke geldigheid. Onderwerpen die aan deze kwestie in de lessen ZEE gekoppeld worden zijn: hoe om te gaan met fakenews of vervalste artikelen zoals allerlei attributen uit de mode waarmee studenten zich omringen? Meer in het algemeen: hoe te leven in een wereld die zich, bijvoorbeeld door sociale media, steeds meer laat kennen als *tweedehands*? Of ervaren studenten dat juist heel anders, namelijk omgekeerd!? En wat is dat: echt of vals? Of: hoe te functioneren in een vertechniseerde cultuur waarin zichtbare en onzichtbare deskundigen (slimme algoritmes), mensen beter kennen dan wij onszelf?

CONCLUSIE

Het probleem is dat moreel oordelen geen uitkomst is van een wiskundige vergelijking of rekensom. Er bestaan geen wetboeken voor. Het is een kwestie van argumenten, gesprek en dialoog: de voortdurende gedachtewisseling van de mens met zichzelf en de ander over wat goed, juist en rechtvaardig is. Het is een rationeel gebeuren waarbij ieder aspect aan de kritische toets van de rede moet worden onderworpen. Uiteindelijk zal iedereen die moreel oordeelt en vervolgens goed wil handelen, zichzelf de vraag moeten stellen of zijn diepste overtuigingen én oordelen ook in alle redelijkheid door anderen geaccepteerd kunnen worden? Aan die vraag heeft het Hannema op beslissende momenten ontbroken. Hopelijk weten studenten dat in de toekomst te voorkomen.

Johan Koers is hogeschooldocent Kunst & Cultuur op KPZ

LITERATUUR

- Alberts, L.H., Olde Meierink, B., Ouwekerk, G.C. (1995), *Van Buitenplaats tot museum*. Heino: De Fundatie.
- Balk, H. (2007), Kennerschap en zelfbedrog. Dirk Hannema en Johannes Vermeer. *Kunstschrift*, 51(2), 40-45.
- Bredius, A. (1937), A New Vermeer. *The Burlington Magazine for Connoisseurs*, 71(416), 210-211.
- De Lange, H., (2016, 3 november), Een bitter geworden geniale schilder. *Trouw: De Verdieping*, 3-4.
- Dolnick, E. (2009), *De Vervalsers, Het waargebeurde verhaal van Han van Meegeren, De grootste vervalsers van de twintigste eeuw*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Du Prel, M., & Janke W., (1942). *Die Niederlande im Umbruch der Zeiten. Alte und neue Beziehungen zum reich*. Würzburg/Den Haag: Konrad Triltsch.
- Goes, M., Ullmann, A., Nobila, C., (2017). Vermeer. *Dada*, 94, 6-49. Eindhoven: Plint.
- Grijzenhout, F., & Van Veen, H. (1993). *De Gouden eeuw in perspectief*. Heerlen: Sun/Ou.
- Hannema, D., (1973). *Flitsen uit mijn leven als verzamelaar en museumdirecteur*. Rotterdam: Donker.
- Kreuger, F.H. (2004), *Meestervervalsers Han van Meegeren*. Diemen: Veen.
- Kreuger, F.H. (2006), *De arrestatie van een meestervervalsers*. Diemen: Veen.
- Krul, W. (2018). *Hannema, museumdirecteur*. Amsterdam: Prometheus.
- Mosler, M. (1992). *Dirk Hannema. De geboren verzamelaar*. Rotterdam: Boijmans van Beuningen.
- Neiman, S., (2011). *Morele Helderheid. Goed en kwaad in de 21ste eeuw*. Amsterdam: Anthos.
- Pam, M., (1984). Dirk Hannema, De tragiek van het onfeilbare oog. *Vrij Nederland, jaargang 44* (49), 4-35.
- Strous, T. (2014), *Hannema's universum. De oorlogsjaren van de directeur van Museum Boymans*. Rotterdam: Donker.
- Van den Brandhof, M., (1979). *Een vroege Vermeer. Achtergronden van het leven en werken van de schilder/valsers Han van Meegeren*. Amsterdam: Het Spectrum.
- Venema, A., (1986). *Kunsthandel in Nederland 1940-1945*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Wesselink, C., (2014), *Kunstenaars van de Kultuurkamer. Geschiedenis en herinnering*. Amsterdam: Bert Bakker.

GERAADPLEEGDE WEBSITES

- <https://www.hansvanhouwelingen.com/projects/a-posteriori/>
- <https://www.museumdefundatie.nl/nl/dirk-hannema>